

's-Hertogenbosch

KOERSDOCUMENT OMGEVINGSVISIE

KOERSDOCUMENT OMGEVINGSVISIE

Koers voor de leefbaarste en meest gastvrije gemeente
van nationaal belang

Gemeente 's-Hertogenbosch
datum: 8 maart 2022
versie: concept

Inhoudsopgave

Intro:	richting geven aan de fysieke leefomgeving	5
1	De Bossche waarden	7
1.1	Historisch fundament	7
1.2	Huidige kernkwaliteiten	7
1.3	Bossche waarden	9
2	De Bossche kracht	13
2.1	Samen: we vieren het leven	13
2.2	Leefbaarste gemeente van Europa	15
2.3	Toonaangevende datastad	17
2.4	Cultuurstad van het zuiden	17
2.5	Meest gastvrije stad van Nederland	19
3	De Bossche koers	23
3.1	Koers op gemeenteniveau	23
3.2	Koers Brede Binnenstad 'motor van de koploper'	29
3.3	Koers leefbare wijken binnen en buiten de ring	31
3.4	Koers buitengebied en de dorpen	31
3.5	's-Hertogenbosch in verbinding	35

INTRO

RICHTING GEVEN AAN DE FYSIEKE LEEFOMGEVING

De Omgevingswet komt eraan. Deze wet staat voor een goed evenwicht tussen het benutten en beschermen van de fysieke leefomgeving en bundelt en vereenvoudigt de regels voor ruimtelijke projecten. Bij de Omgevingswet hoort een gemeentelijke omgevingsvisie, die iedere gemeente moet opstellen. Het is de eerste stap in het beleidsproces om te komen tot een strategische visie voor de lange termijn voor een gezonde fysieke leefomgeving. De omgevingsvisie heeft betrekking op alle fysieke terreinen van onze leefomgeving en hoe we die samen vormgeven en benutten. De omgevingsvisie gaat in op de samenhang tussen economie, ruimte, wonen, water, milieu, gezondheid, natuur, landschap, mobiliteit, infrastructuur en cultureel erfgoed.

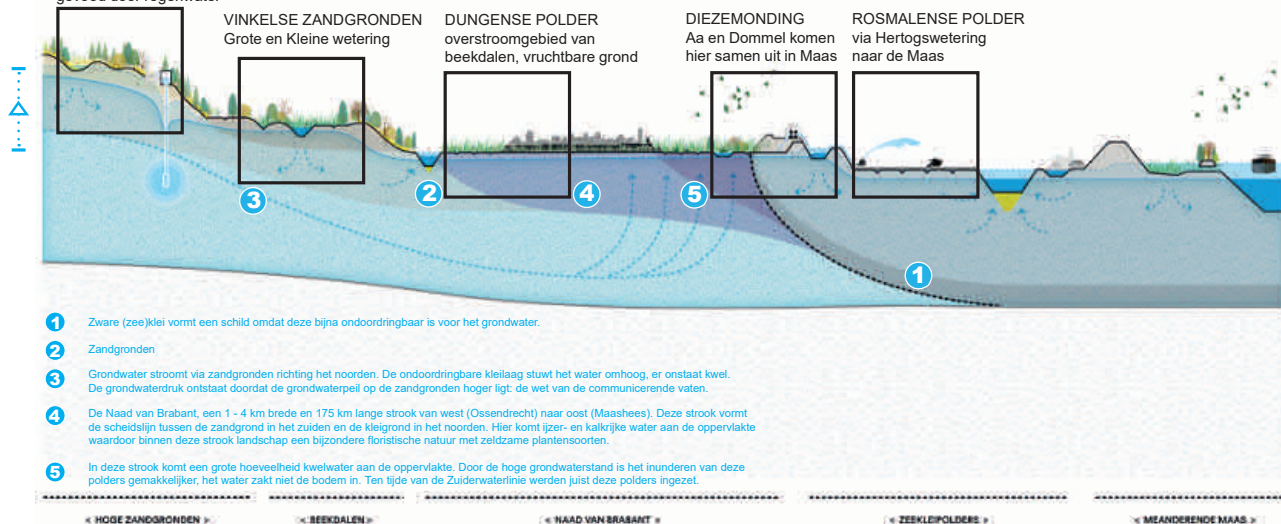
Het 'Koersdocument omgevingsvisie 's-Hertogenbosch' geeft richting aan de gemeente als geheel en de ruimtelijke ontwikkelingen in het bijzonder. Het biedt een goede inhoudelijke basis om te werken aan 's-Hertogenbosch als leefbaarste gemeente. Daarbij bouwen we op de Bossche waarden (H1) en de Bossche kracht (H2) en vertalen deze in de Bossche koers (H3).

HET WATERSYSTEEM IS LEIDEND

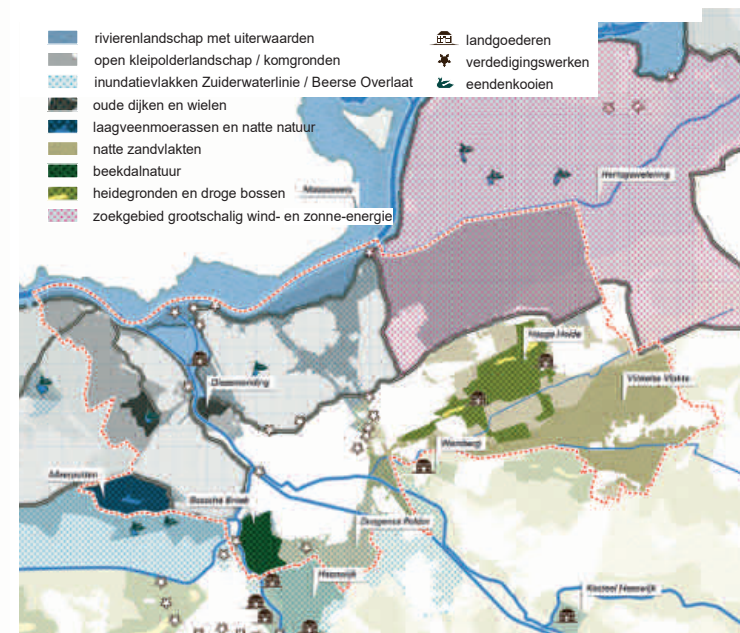
HET WATERSYSTEEM IS LEIDEND

De positie van de vijf Bossche Buitens in relatie tot de omgeving.

SPROKKELBOS
gevoed door regenwater

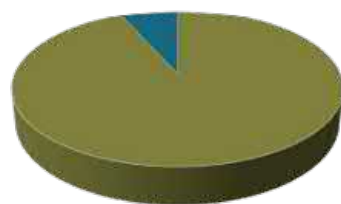

'S-HERTOGENBOSCH OP HET KNOOPPUNT VAN UNIEKE LANDSCHAPPEN

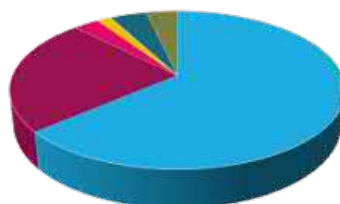
KERNCIJFERS 'S-HERTOGENBOSCH (PEILJAAR 2021)

Oppervlakte gemeente 's-Hertogenbosch

land	109,99 km²
water	7,82 km²
totaal	117,81 km²

Aantal inwoners

's-Hertogenbosch	98.966
Rosmalen	37.250
Nuland	4.575
Vinkel	2.595
Empel	9.494
Engelen	5.610
totaal	155.400

Aantal woningen: 72.072

Aantal banen (werkzame personen): 102.270

Aantal bedrijfsvestigingen: 14.700

Plaats economische best presterende gemeenten: 2

1.

DE BOSSCHE WAARDEN

1.1 Historisch fundament

's-Hertogenbosch bouwt op een rijk en eeuwenoud verleden. De stad, de dorpen en het buitengebied kenmerken zich door de gezamenlijke cultuurhistorie, authenticiteit en bourgondische Brabantse levensstijl. Daaraan ontleen 's-Hertogenbosch zijn inwoners hun identiteit. Al meer dan 1200 jaar bewerken we het land en brengen we de dorpen tot leven en al ruim 800 jaar bouwen we aan de stad. De stad en dorpen van onze gemeente hebben zich langs de waterwegen in het beekdalenlandschap, op de hogere zandgronden en langs de Maas ontwikkeld (zie figuur). Vanwege die ligging werd 's-Hertogenbosch ook wel de Moerasdraak genoemd, omdat door gebruik te maken van het water de Vesting onneembaar was.

De verbinding met het landschap en water, de historische kenmerken en de sterke wederzijdse relatie tussen de stad en het buitengebied zijn gebleven en bieden elkaar meerwaarde. Ooit zorgden de heren uit de stad voor de boeren en de boeren voor de heren. Nu is de binnenstad het bruisende middelpunt en heeft een verzorgende functie voor bijvoorbeeld winkelbezoek en ziekenhuiszorg. De omliggende wijken, dorpen en het buitengebied bieden rust, ruimte en diverse landschappen en kennen een heel eigen historie. De variatie en mogelijkheden voor rust en reuring zijn en blijven een belangrijke waarden voor 's-Hertogenbosch.

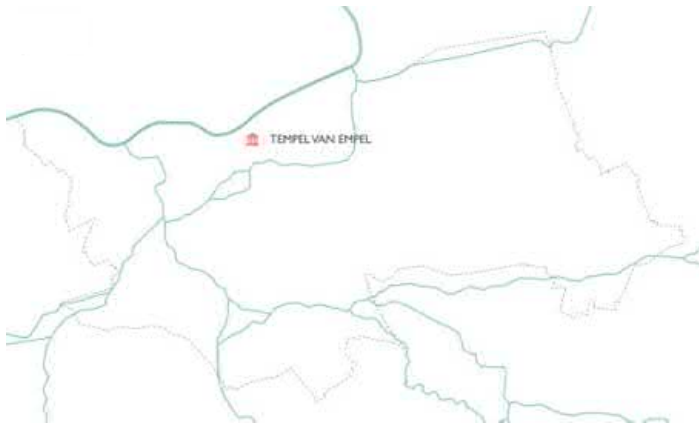
's-Hertogenbosch heeft zich vanuit allerlei perspectieven, initiatieven, gedachten en in voor- en tegenspoed ontwikkeld. Er is gebouwd, afgebroken, veranderd en hersteld. Periodes van groei en krimp wisselden elkaar af. Veel cultureel erfgoed is behouden gebleven

en door de eeuwen heen zijn nieuwe functies ondergebracht in historische gebouwen. Denk aan gebouwd cultureel erfgoed, landgoederen, vestingwerken en industriële panden. Maar ook landschappelijk erfgoed zoals dijken, wielen, eendenkooien, weteringen en (ontginnings)bossen, gelegen in een rijk en divers cultuurlandschap. Het leven speelt zich in 's-Hertogenbosch daardoor af in een steeds gelaagdere omgeving waar al eeuwenlang nieuwe tijdslagen overheen zijn gelegd en aan toegevoegd.

1.2 Huidige kernkwaliteiten

Het 's-Hertogenbosch van vandaag is ontstaan uit eeuwenlange ontwikkeling en verandering. Niet alleen in uiterlijke vorm, maar ook als het gaat om sociale kwaliteit, identiteit en kernwaarden. Dat zijn onze re-

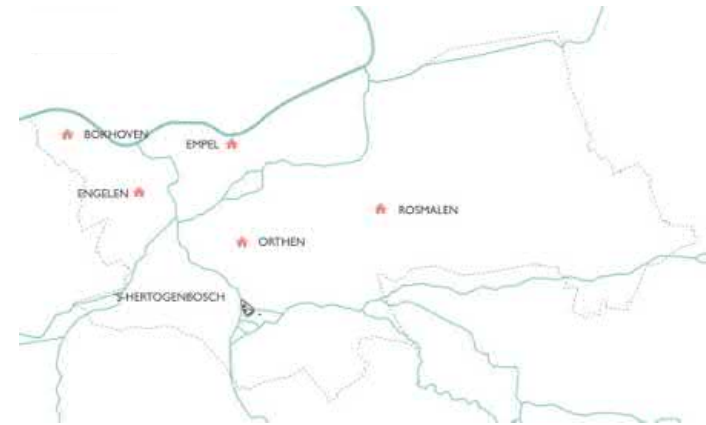
TIJDREIS > 1800 JAAR EEN GEMEENTE IN ONTWIKKELING

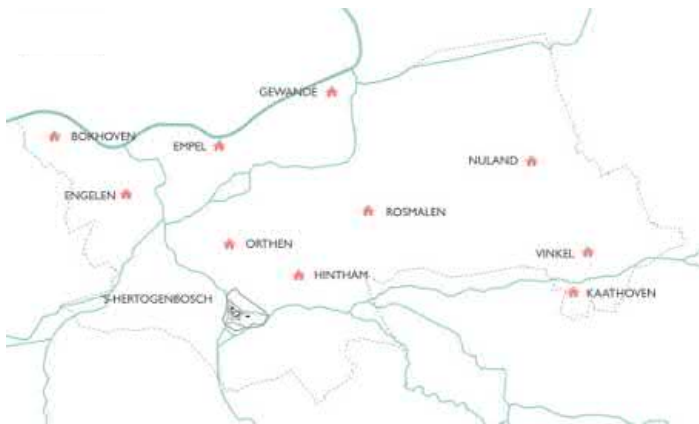
200

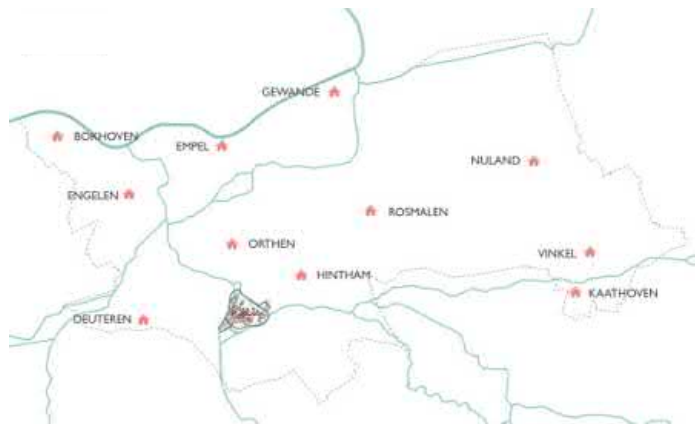
1000

1200

1300

1600

1832

sultaten uit het verleden, dat is het fundament waarop we verder bouwen. En waarmee we de uitdagingen van de toekomst met vertrouwen tegemoetzien. Ons fundament is stevig en onze uitgangspositie is over het algemeen goed. We zijn een provinciehoofdstad met bestuurlijke kracht: de provincie Noord-Brabant, het kerkelijk bestuur en de Nederlandse rechterlijke macht (met rechtbank en gerechtshof) zijn in 's-Hertogenbosch gevestigd.

Door de gunstige strategische ligging op een kruispunt van water-, spoor- en snelwegen is 's-Hertogenbosch van oudsher een plek waar mensen samen komen. Om te handelen, te ondernemen en te genieten. 's-Hertogenbosch ligt als verbindende schakel tussen de economische motoren van Nederland: de Randstad en de Brabantse Stedenrij. In het verleden was 's-Hertogenbosch goed verbonden met alle windstrekken via het water. Daar zijn het spoor en snelwegen bijgekomen. Het station is één van de grootste op- en overstapstations buiten de Randstad en een ontmoetingsplek voor bewoners en bezoekers.

's-Hertogenbosch heeft een sterke economische positie. Banen vinden we vooral langs de A2 en A59, in de Spoorzone, aan de binnenwateren en de binnenstad. Hier vinden we Bossche bedrijven en instellingen die sterk zijn in life sciences, agrofood, e-commerce en de bouw. Bedrijventerreinen in de stad en dorpen bieden daarnaast ruimte voor het MKB. De Bossche aan data en ICT-gerelateerde sector is goed voor een kwart van de banen en xx mensen werken in de gastvrijheids-economie. Ook kent 's-Hertogenbosch een goede uitgangspositie op het vlak van voeding en gezondheid.

Het is de spil in een voedselproducerende, -verwerkende en -distribuerende regio en de vestigingsplaats van de HAS Hogeschool. De gunstige strategische ligging en sterke economie positie maken van 's-Hertogenbosch een gemeente van nationaal belang.

Welvaart gaat in 's-Hertogenbosch over meer dan economisch groei, en juist ook over natuurlijk, sociaal en menselijke kapitaal. Zorgen voor elkaar en interactie zijn belangrijke pijlers in ons sociaal weefsel. Binnen onze gemeente vinden we een sterk samenwerkingsverband voor de sociale basisondersteuning (Farent, MEE, GGD en Humanitas), het Jeroen Bosch Ziekenhuis en veel zorginstellingen voor jeugdigen, ouderen en inwoners met een psychische kwetsbaarheid of een beperking. Ons werk- en ontwikkelbedrijf zorgt er met actieve inzet voor dat veel inwoners van 's-Hertogenbosch kunnen blijven werken en aan het werk kunnen.

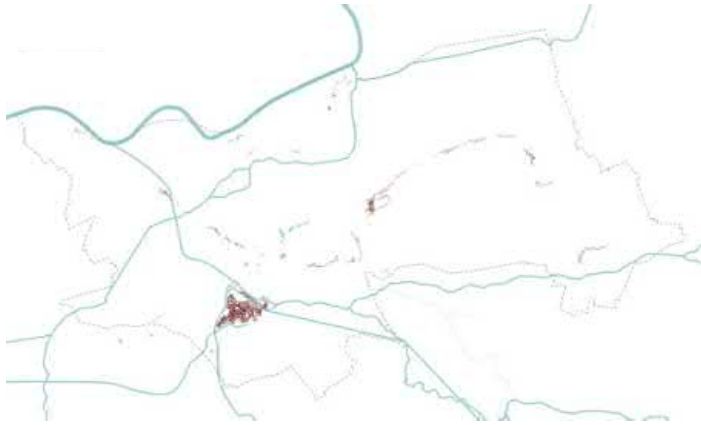
We bouwen op een sociale basis met goede onderwijs-, zorg- en welzijnsvoorzieningen en kennen (nog) relatief beperkte tekorten in het sociale domein. Dankzij sociale netwerken en het rijke verenigingsleven kennen we elkaar en zien we naar elkaar om. De menselijke maat van deze 'kleine grote stad' en de omliggende dorpen geeft veel inwoners een thuisgevoel. Een omgeving van gastvrijheid, die mensen welkom heet en ontmoetingsmogelijkheden biedt. We hechten belang aan gelijke kansen en een samenleving waarin iedereen kan meedoen. Waarin mensen kunnen werken naar vermogen en kansen hebben de eigen talenten te ontwikkelen.

's-Hertogenbosch is een stad van ontmoeting, met een

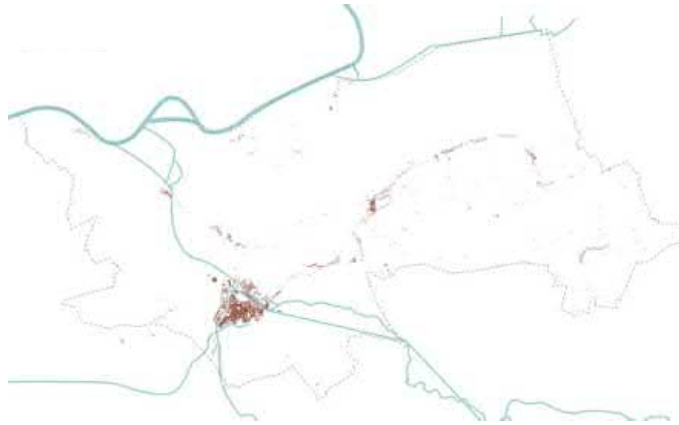
publieke ruimte die interactie mogelijk maakt. Kenmerkend voor 's-Hertogenbosch is de grote diversiteit aan culturele functies, zoals musea, podia, evenementen, theaters en attracties. In 's-Hertogenbosch kun je van het bourgondische leven genieten. Met onze culturele instellingen, gezelschappen en evenementen zijn we dé cultuurstad van het zuiden en behoren we tot de cultuursteden van het land. Bezoekers weten daardoor onze gemeente te vinden. Bijvoorbeeld om te winkelen en te genieten van een tentoonstelling of concert. Uit onderzoek blijkt dat 'Den Bosch' een positief imago heeft onder Nederlanders. Daarnaast mag 's-Hertogenbosch rekenen op steeds meer bezoekers uit het buitenland.

Inwoners van 's-Hertogenbosch blijven graag in hun gemeente wonen en nieuwe bewoners weten de stad goed te vinden. Daardoor groeit het aantal bewoners. Inmiddels is 's-Hertogenbosch het thuis voor ruim 150.000 mensen. Omdat het fijn wonen, werken en leven is in 's-Hertogenbosch, is het niet gek dat onze inwoners trots zijn op hun omgeving. Eind 2019 bleek uit onderzoek in de grootste gemeenten van Nederland, dat onze inwoners het meest trots zijn op de eigen woonplaats. Dit past in een serie van 'lijstjes' waarop 's-Hertogenbosch al geruime tijd goed scoort op tevredenheid onder inwoners en woonaantrekkelijkheid. Ook buiten de landgrenzen wordt 's-Hertogenbosch (h)erkend; zo zet het Duitse Focus 's-Hertogenbosch op één als leefbaarste stad van Europa. Die leefbaarheid en de positie als cultuurstad van het zuiden, maken van 's-Hertogenbosch een visitekaartje in Europa.

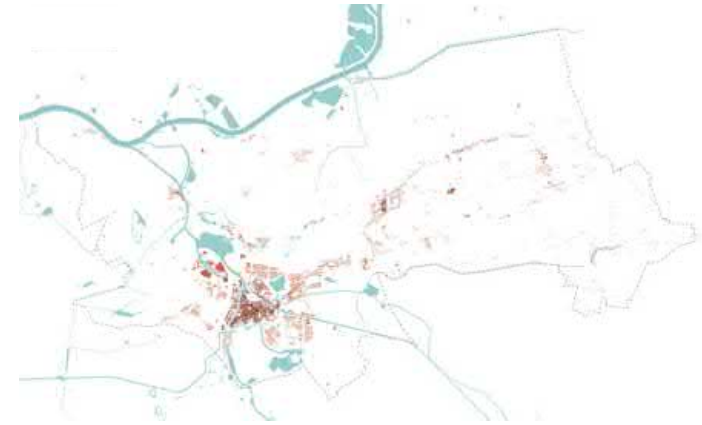
TIJDREIS > 1800 JAAR EEN GEMEENTE IN ONTWIKKELING

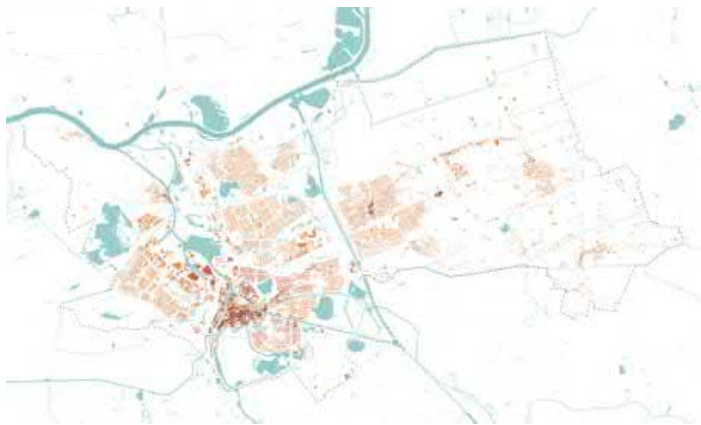
1900

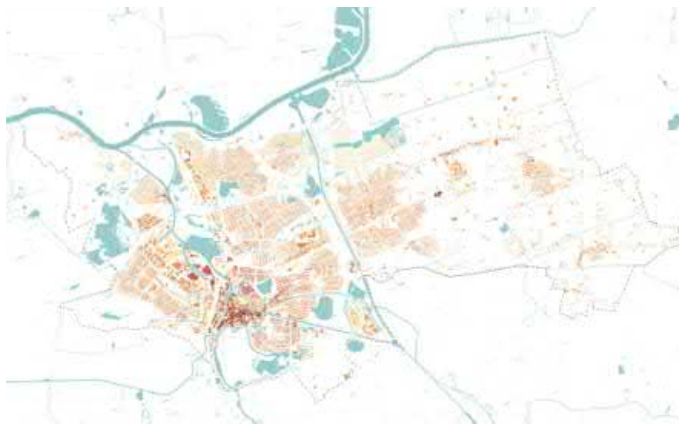
1930

1960

1990

2020

2030

1.3 Bossche waarden

Hertogenbosch is nooit af. Hoe de stad historisch gezien gevormd is, vormt nu de inspiratie voor de omgevingsvisie. Daarbij bouwen we voort op het historisch stevige fundament en de goede huidige Ausgangssituatie. Dat geeft kracht voor het verder ontwikkelen van de leefbaarste gemeente.

Hoe we dit doen is niet lineair of strak afgebakend. Het proces richting een gezamenlijke omgevingsvisie biedt ruimte om vanuit verschillende perspectieven en partijen de omgevingsvisie te verrijken met nieuwe inzichten. We doen dit op de Bossche manier (zie figuur). We gaan daarbij voor kwaliteit (echt, authentiek, eigenheid), we denken in eeuwen (historisch fundament) en in duurzaam (samen, bewust en innovatief). Deze vijf waarden vertalen we in het volgende onderdeel in ambities; 'onze Bossche kracht'.

”

Wat vinden inwoners van 's-Hertogenbosch?

We hebben bewoners in 14 deelgebieden (de wijken en dorpen van onze gemeente) om input gevraagd voor de toekomst van hun leefomgeving. Hiervoor gebruikten we een digitale vragenlijst, waarin we vragen stelden over onderwerpen zoals groen, veiligheid, voorzieningen en bereikbaarheid. Bijna 10.000 inwoners vulden de vragenlijst in. De jongste deelnemer was 6 jaar, en de oudste 92 jaar.

Uit het traject met de bewoners komt naar voren dat inwoners van 's-Hertogenbosch de leefomgeving een hoog cijfer geven en deze koesteren. Leefbaarheid, veiligheid, infrastructuur en voorzieningen zijn de belangrijkste thema's voor de toekomst van 's-Hertogenbosch. Gewaardeerd worden het goede voorzieningenaanbod (in o.a. de binnenstad) dat bovendien dichtbij is, het groene karakter van onze gemeente en de mogelijkheden voor parkeren dichtbij huis. Per deelgebied verschillen de aandachtspunten. De door bewoners aangedragen thema's en aandachtspunten zijn meegenomen in dit Koersdocument en krijgen een plek in de omgevingsvisie.

Naast de digitale vragenlijst onder bewoners spraken we met onze buurgemeenten, waterschappen, provincie en andere maatschappelijke partners. Onder andere toerisme, de landbouw-, klimaat- en energietransitie, veiligheid, gezondheid en bereikbaarheid in het buitengebied werden vanuit deze organisaties genoemd als opgaven en thema's om samen in op te trekken.

2.

DE BOSSCHE KRACHT

De Bossche waarden zijn vertaald naar vijf ambities. Dit noemen wij de Bossche kracht. Deze Bossche kracht geeft ons richting voor de toekomst. Hoewel in de bewoording een aantal ambities zijn gekoppeld aan de stad, gelden deze voor de hele gemeente. Aan de hand van de vijf ambities versterken we de positie van 's-Hertogenbosch als leefbaarste gemeente van Europa.

2.1 Samen: we vieren het leven

We willen dat iedereen in 's-Hertogenbosch zich thuis voelt, ongeacht de buurt, wijk of het dorp waar je woont of verblijft. Dit doen we door respectvol met elkaar om te gaan en uit te gaan van gelijkwaardigheid. We hebben aandacht en waardering voor elkaar, onze onderlinge verschillen én onze overeenkomsten. Deze diversiteit verrijkt ons en biedt kansen voor nieuwe verbindingen. We ontwikkelen onze leefomgeving vanuit de gedachte dat deze voor iedereen moet werken en er mede voor moet zorgen dat iedereen meedoet. Dit doen we voor onze eigen mensen, maar ook voor nieuwe inwoners. Daarbij hebben wij oog voor onze kwetsbare inwoners, die in deze positie zijn gekomen als gevolg van bijvoorbeeld een lichamelijke of verstandelijke beperking, psychosociale of psychiatrische

DE GEZONDE GEMEENTE

OPLOSSINGEN

GEZONDE OMGEVING

- 1 Schonere lucht door beperken en opvang fijnstof
- 2 Creëren van rustplekken en geluidsvriendelijke zones
- 3 Veilige omgeving
- 4 Vitale bodem
- 5 Temperatuur temperen door vergroening

4 en 5 dragen bij aan het vergroten/in stand houden van de biodiversiteit

FYSIEKE GEZONDHEID

- 1 Veilig en comfortabel netwerk fiets- en wandelpaden (B.O.D.)
- 2 Valdoende kwalitatieve groenvoorzieningen
- 3 Ruimte voor sport en spel
- 4 Rookvrij
- 5 Stimuleren gezonde voeding (eten en drinken)
- 6 Zorgvoorzieningen in de buurt

MENTALE GEZONDHEID

- 1 Ontmoeting stimuleren (eenzaamheid voorkomen)
- 2 Inclusief en divers
- 3 Kleinschalige woonvormen, community gevoel stimuleren
- 4 Zicht op groen
- 5 Plek om tot rust te komen (aangenaam omgevingsgeluid)

problemen of inkomensgerelateerde problematiek. We beseffen wij ons dat samenwonen en leven soms tot een beetje wrijving kan leiden. Dat past bij de dynamiek van de stad en kan juist glans geven.

We werken aan gelijke kansen, met ruimte voor persoonlijke en collectieve ontwikkeling. We willen dat inwoners gelijke kansen ervaren op het gebied van gezondheid, onderwijs- en arbeidsmarkt, woningmarkt en integratie. Dit vraagt om een juiste mix van woningtypen met voldoende en betaalbare woningen, maar ook om een breed aanbod van allerlei woon-zorg vormen voor iedereen die dat nodig heeft. Talentontwikkeling en een leven lang leren vinden we belangrijk zodat iedereen zich kan blijven ontwikkelen: een mens is immers nooit uitgeleerd.

De gemeente wil inwoners ondersteunen die zelf verantwoordelijkheid nemen voor hun rol in de samenleving en faciliteert initiatieven. Samen dagen we elkaar uit om een volgende stap te zetten en houden een oogje in het zeil. Zeker voor de ouderen in 's-Hertogenbosch. Zo maken we samen ook direct onze leefomgeving veiliger.

We vieren het leven daar waar we elkaar ontmoeten en leren kennen. Op de markten, de kermis, tijdens carnaval en andere evenementen. En in onze gemeenschapshuizen en in het rijke verenigingsleven. We willen deze sterke uitgangspositie behouden en verder versterken. Juist als groepen mensen met verschillende (culturele) achtergronden elkaar ontmoeten bevordert dat het elkaar kennen, en respecteren van verschillen. Door deze ontmoetingen zijn de netwerken van bewoners, ondernemers en maatschappelijke

instellingen sterk. In die netwerken ondersteunen bewoners elkaar en werken zo aan hun zelf- en samenredzaamheid. Dit draagt bij aan de sociale gezondheid. We willen samen gezond blijven, met meer gezonde en gelukkige jaren voor iedereen, en op het verkleinen van de gezondheidsskloof. Onder andere door voldoende ruimte voor sport en spel, groen op bereikbare afstand en 'actieve mobiliteit', zoals lopen en fietsen, te bieden. Dit inspireert en motiveert om te bewegen en draagt bij aan een goede fysieke en mentale gezondheid.

”Samen zijn wij lid van xx verenigingen, sporten wij op xx sportparken en organiseren wij xx grotere evenementen. Het contact met onze buurtbewoners geven wij een 7,0”

2.2 Leefbaarste gemeente van Europa

In 's-Hertogenbosch werken we aan een gezonde, groene en klimaatbestendige gemeente. We willen een gemeente zijn die door onze inwoners als prettig en gezond wordt ervaren, zowel fysiek als mentaal. Een gemeente die een veilige plek voor haar inwoners biedt, ondanks veranderingen in het klimaat met extreme neerslag en hete zomers. Daarin is de natuur dichtbij en draagt de natuur bij aan een gezonde leefomgeving voor mens en dier. We innoveren en maken grote stappen in de energietransitie. We gaan voor

een CO2-neutrale gemeente, met slimme oplossingen voor energiebesparing en duurzaam opgewerkte energie binnen en buiten de bebouwde omgeving. We zorgen dat we kansen pakken zodat grondstoffen hun waarde behouden binnen de gemeente, onder andere door bewust met onze spullen om te gaan. We maken het mogelijk dat steeds meer inwoners zich op een duurzame manier kunnen verplaatsen. Met slimme, schone en duurzame mobiliteitsoplossingen reduceren we de CO2-uitstoot en geluidshinder en zorgen we voor een betere luchtkwaliteit. Bij een gezonde leefomgeving horen ook plekken waar aangenaam verblijven is, met voldoende rustplekken, geluidsvriendelijke zones en voldoende groenvoorzieningen van kwaliteit. Zo bouwen we samen aan een duurzaam 's-Hertogenbosch en een gezonde leefomgeving waarin mensen zich thuisvoelen.

We zijn een populaire plek om te wonen. Daar geven we graag ruimte aan en daarom bouwen we. We zien dat verdichting in de binnenstad en de dorpen de dynamiek kan vergroten en in de wijken kan bijdragen aan meer diversiteit en levendigheid. Er is behoefte aan een grote verscheidenheid aan aantrekkelijke woonmilieus met voldoende passende en betaalbare woningen voor verschillende doelgroepen. Onze traditie is dat we daarbij ook kijken naar innovatieve woonvormen (zoals bolwoningen, minitopia, flexwoningen). We stimuleren ontwikkelingen die passen bij het karakter van onze diverse wijken en dorpen. Onze ambitie is een duurzame en flexibel aanpasbare woningvoorraad. Daarbij bouwen we voor de lange termijn, met woningen die rekening houden met ieders gezondheid en levensfase.

Eén van de kwaliteiten van 's-Hertogenbosch is de nabijheid van veel voorzieningen. Deze nabijheid is voor iedereen een groot goed en willen we verbeteren. Daarom willen we onder andere de wandel- en fietsinfrastructuur verder te verbeteren, werken we aan meer functiemix in de wijken en zetten we ons in voor voldoende groen-, zorg- en welzijnsvoorzieningen in de buurt. Transformatie is een manier om de functiemix te vergroten.

Inwoners van 's-Hertogenbosch beoordelen hun eigen woonomgeving met een 7,9 en hun eigen woning met een 7,0.

2.3 Toonaangevende datastad

Data- en digitaliseringsontwikkelingen volgen elkaar in snel tempo op en spelen een steeds grotere rol in onze maatschappij. 's-Hertogenbosch heeft de troeven in handen om zich als data-gemeente goed te onderscheiden in de data-economie. Daarvoor bouwen we aan lokale ecosystemen en stimuleren we kennisuitwisseling en ondernemerschap (startups en scale ups). En werken we aan een goede positie in het data sciences-onderwijs en goede (fysieke en digitale) verbindingen. Vanuit deze basis kunnen we ons uitstekende vestigingsklimaat voor bedrijven en datatalent verder uitbouwen.

Denken en werken met data zorgt ervoor dat de datagedreven stad tastbaar wordt. Ruimtelijk, mentaal en qua ecosysteem en onderwijs en talentontwikkeling. We blijven samenwerken met relevante partners en zoeken nieuwe partners in en buiten de gemeente om gezamenlijk ruimte te maken voor data-initiatieven. Met slimme (datagedreven) toepassingen kunnen we oplossingen bieden voor maatschappelijke opgaven, onder andere op het gebied van onze gezondheid (vergrijzing, toename van ouderdomsziektes). Denk bijvoorbeeld aan toepassingen die zorg op afstand mogelijk maken. Maar ook het digitaal ontsluiten van onze historische kennis en collecties, waarmee we onze geschiedenis tot leven kunnen brengen. Bij het maken van onze keuzes gebruiken we data en gaan we voor innovatie en Bossche specialiteiten en niet voor massaproductie. Daarin staat niet het product, maar de werknemer en diens levenskwaliteit voorop.

De snelle ontwikkelingen zorgen er ook voor dat niet iedereen even gemakkelijk mee kan komen in de digitale economie. Daarom zetten we in op het versterken van digitale vaardigheden. In het onderwijs, en als onderdeel van een leven lang leren.

Nu al werken ca. 8.000 personen bij 950 ICT-bedrijven in de gemeente.

2.4 Cultuurstad van het zuiden

Onze musea, festivals en de bourgondische cultuur en historische binnenstad zijn grote publiekstrekkers. De gedrevenheid van de professionals en de vrijwilligers in onze gemeente zijn een grote kracht. De veelzijdige cultuur draagt bij aan zingeving, ontspanning en faciliteert ontmoetingen. We spreken de ambitie uit om positie van 's-Hertogenbosch als dé cultuurstad van het zuiden verder uit te bouwen. We bieden 's-Hertogenbosch aan als podium voor cultuurmakers. We faciliteren tijdelijke initiatieven en koppelen deze aan lange termijn (gebieds)ontwikkeling. Samen met publieke en private partners hebben we de ambitie om verschillende cultuurinstellingen naar het internationale podium toe te brengen.

We willen ons cultuurhistorisch kapitaal nog nadrukkelijker gebruiken. Dit draagt bij aan het versterken van onze identiteit. Uitgangspunt daarbij is dat we niet slopen, maar herbestemmen, zichtbaar en beleefbaar maken en gebiedskwaliteit toevoegen. Wat we nieuw bouwen, vormt de cultuurhistorie van de toekomst. Ons erfgoed kan als inspiratiebron dienen bij herontwikkeling en gebiedsontwikkeling.

We creëren verspreid over de gemeente cultuur-, productie- en evenementenmilieus en cross-overs daartussen, met de binnenstad als bruisend middelpunt. Ook benutten we onze diversiteit aan (cultuur)landschappen, onze Bossche Buitens en maken deze nog nadrukkelijker herkenbaar en toegankelijk. Daar liggen vele opgaves, van het erfgoed beleefbaar maken tot de hoogwateropgave en van de landbouwtransitie tot

de recreatieve kwaliteit. Door deze samen te brengen onder een paraplu kunnen we werken aan hernieuwd waardevol cultuurlandschap. Waar de omgang met het water onze cultuur beïnvloed heeft en de Linie 1629 gevormd heeft, vragen de uitdagingen van nu weer om groots te denken. De Linie is een cultuurhistorisch waardevol element dat – net als andere historische structuren - nog meer benut en ingezet kan worden om de geschiedenis in beeld te brengen en een belangrijke landschappelijke verbinding kan zijn tussen de stad en het buitengebied. Het Bossche buitengebied beschikt over een variëteit aan landschapstypen, deels ook bepaald door menselijk ingrepen. Deze cultuurlandschappen bieden mogelijkheden om toekomstige opgaven, zoals voedselproductie, droge voeten houden, recreatie, de opwek van duurzame energie en natuur op de juiste plek landschappelijk in te passen.

In 2019 brachten ruim 2 miljoen bezoekers ruim 6,8 miljoen bezoeken aan de stad, en waren samen goed voor meer dan 250.000 overnachtingen en een economisch effect €420 miljoen.

2.5 Meest gastvrije stad van Nederland

We laten bezoekers graag kennismaken met onze stad en dorpen. Om ook hen in korte tijd zich thuis te laten voelen. Niet voor niets werd 's-Hertogenbosch vier keer op rij uitgeroepen tot meest gastvrije gemeente van Nederland. 's-Hertogenbosch is van oudsher de centrumgemeente die bewoners uit een groot gebied ontvangt, en het wordt ook steeds meer een bestemming voor een weekend weg voor mensen uit binnen- en buitenland. Zij maken gebruik voorzieningen op het gebied van zorg, onderwijs, cultuur en ontspanning. De gastvrijheid beperkt zich niet tot de horeca en logiesfuncties, maar komt ook terug in winkels, de culturele sector, in cultuurhistorisch aanbod en bij evenementen.

We werken aan kwaliteit, vernieuwing en diversiteit van het aanbod van de logies en horecavoorzieningen, retail, cultuur en evenementen voor onze inwoners en gasten. We zijn zuinig op onze historische binnenstad en willen de verblijfswaarde verder vergroten. Ook werken we aan een goed 'leesbare' binnenstad, waarin iedereen zijn of haar weg kan vinden. Om ook in het buitengebied meer mensen te kunnen ontvangen willen daarnaast de wederzijdse relatie tussen het centrum en het buitengebied verbeteren. De natuur direct rondom de stad vormt daarbij de entree naar het Van Gogh Nationaal Park.

Mobiliteit is een middel om persoonlijke doelen te verwezenlijken, zoals het kunnen volgen van onderwijs en naar werk reizen. En door mobiliteit kunnen we elkaar ontmoeten en ontstaat interactie tussen en in

het buitengebied, de dorpen, de stad en de wijken. We kiezen voor een gemeente waarin iedereen zich kan verplaatsen, ongeacht leeftijd, inkomen of fysieke gesteldheid. Zodat iedereen zelfstandig mee kan doen in de samenleving.

In de binnenstad kun je terecht bij 224 eet- en drinkgelegenheden.

TRENDS EN ONTWIKKELINGEN

Een aantal trends en ontwikkelingen hebben grote impact op de fysieke leefomgeving:

Individualisering en vergrijzing als onderliggende trend voor sociale, woningmarkt- en zorgopgaven

Sinds de jaren '60 individualiseert de maatschappij: keuzevrijheid en zelfbeschikking nemen toe en de invloed en rol van traditionele instituties nemen af. Gelijktijdig en gerelateerd aan deze ontwikkeling spelen andere zaken zoals emancipatie, inclusiviteit, ontzuiling en flexibilisering van de arbeidsmarkt. De bevolking vergrijst en hoewel voor de meeste mensen de levensstandaard toeneemt, worden ook de welvaartsverschillen groter. De koopkrachtafname raakt met name lagere inkomensgroepen. De meerdering in de samenleving wordt steeds zichtbaarder en uit zich in inkomens-, gezondheids- en participatieverschillen. Niet alleen tussen individuen, maar ook tussen buurten. Deze trends en ontwikkelingen leiden tot opgaven op de woningmarkt zoals meer woningen voor kleinere huishoudens, betaalbare woningen en levensloopbestendige woningen. Aan de sociale en gezondheidskant vinden we opgaven zoals voldoende ruimte voor ontmoeting, sport en beweging, gezonde leefstijl, passende zorg, het tegengaan van eenzaamheid (meedoen) en groeiende vraag naar zorg- en welzijnsvoorzieningen in wijken en buurten.

Gezonder leven

Steeds meer mensen willen gezonder leven. De coronacrisis is hiervoor een katalysator geweest. Gezondheid gaat daarbij over de brede zin van het woord: lichamelijke functies, mentaal welbevinden, zingeving, kwaliteit van leven, sociaal-maatschappelijk participeren en dagelijks functioneren. Gezond leven vereist aandacht voor gezondheidsbevordering, participatie en een gezonde (fysieke) leefomgeving.

Digitalisering jaagt economische en ruimtelijke veranderingen aan

Voor steeds meer activiteiten zijn we afhankelijk van digitale infrastructuur. Dat vraagt om ruimte boven en onder de grond en zorgt voor wijziging van allerlei maatschappelijke activiteiten. Ook vergt het andere vaardigheden om in de maatschappij en op de arbeidsmarkt te kunnen functioneren en zorgt het voor veranderingen in ons koopgedrag. Dat jaagt weer ruimtelijke veranderingen aan in onze centra en op onze bedrijventerreinen.

Veranderingen op de arbeidsmarkt en leven lang leren

Door de flexibilisering en de verdergaande digitalisering en robotisering verandert de arbeidsmarkt ingrijpend. Dit heeft gevolgen voor onderwijs en talentontwikkeling: een leven lang leren wordt belangrijker. Daarnaast neemt de beroepsbevolking de komende jaren in omvang af. Hoe gaan we om met de gevolgen hiervan? Ook kansengelijkheid en inclusiviteit op de arbeidsmarkt vragen aandacht.

Klimaatverandering, energietransitie en circulariteit

De gevolgen van de klimaatveranderingen zijn steeds meer merkbaar. De weeromstandigheden worden extremer met gevolgen voor de fysieke leefomgeving. Denk daarbij aan overlast en kans op overstromingen bij langdurig hevige neerslag, extreme piekbuien, schadelijke effecten van droogte en hitte in versteende stedelijke gebieden. Dit vraagt om aanpassingen in onze eigen woningen, tuinen, in de publieke ruimte en in het buitengebied. Daarnaast is het een flinke opgave om de landelijke en eigen ambities op gebied van de energietransitie te halen. We moeten aan de slag in onze bebouwde omgeving (bijvoorbeeld met gasloos en isolatie) en met de manier waarop wij onszelf en onze goederen verplaatsen (slimmer en schoner). Tegelijkertijd maakt de economie een transitie door: van lineaire ketens naar circulaire ketens. In een circulaire keten zijn kringlopen gesloten en worden materialen hergebruikt en weer ingezet als grondstof. De landelijke en provinciale ambitie is 'circulair in 2050'. Dat vraagt ook iets van onze gemeente.

Participatie

De rollen en verantwoordelijkheden in de samenleving zijn aan het schuiven. We bewegen steeds meer naar een participatiesamenleving, met actieve inzet en inspraak van bewoners. Met de komst van de Omgevingswet komen meer verantwoordelijkheden te liggen bij de initiatiefnemer(s). Actief bijdragen aan de maatschappij is meer dan inspraak, en stelt ons ook voor de vraag hoe we onze publieke ruimte inrichten zodat iedereen mee kan doen en zijn of haar mening kan geven.

3.

DE BOSSCHE KOERS

Met de Bossche koers geven we richting aan de fysieke inrichting en ontwikkeling van de gemeente. Daarbij bouwen we op de Bossche waarden en kracht. Dit doen we in een gebied waar ruimte schaars is. We willen de grote vraag naar ruimte voor woningen en bedrijvigheid in relatie brengen met het oplossen van verschillende opgaven, zoals klimaatadaptatie, energietransitie, slimme mobiliteit, biodiversiteit, gezondheid en circulaire economie. De druk op de ruimte neemt daardoor verder toe en er zullen spanningsvelden ontstaan om alle ambities een plek te kunnen geven. Deze vraagstukken zullen leiden tot een wezenlijk andere fysiek inrichting. Daarom kunnen we in 's-Hertogenbosch niet stilstaan. De ruimtelijke ontwikkelingen vragen om een integrale afweging en het slim combineren van belangen en functies, bijvoorbeeld door meervoudig ruimtegebruik. De Bossche koers in dit document geeft richting, maar nog niet alle antwoor-

den op de vraag hoe we de beschikbare ruimte het beste kunnen benutten om de ruimtevraag vanuit de verschillende opgaven te accommoderen. Dit behoeft verdere gesprekken en denkwerk bij het opstellen van de omgevingsvisie en gebiedsvisies. De uitwerking in die documenten kunnen we vervolgens toetsen aan de koers in dit Koersdocument.

De koerskaart verbeeldt de koers voor de gemeente 's-Hertogenbosch. Deze kaart biedt vergezichten voor de toekomst, die in veel gevallen nu al herkenbaar zijn als we naar onze stad en haar dorpen kijken. Sommige opgaven verschillen per gebied en zijn daarom in verschillende paragrafen beschreven: op gemeenteniveau, voor de Brede Binnenstad, de leefbare wijken binnen en buiten de ring en voor het buitengebied en de dorpen. Niet alle opgaven zijn specifieke Bossche opgaven. Verduurzaming van de woningmarkt en mobiliteit, bouw van nieuwe woningen, gezonder maken

van de leefomgeving, opwekking van duurzame energie of klimaatbestendige inrichting van de openbare ruimte zijn bijvoorbeeld opgaven waar iedere gemeente in Nederland aan werkt.

3.1 Koers op gemeenteniveau

Bouwen in bestaand bebouwd gebied

's-Hertogenbosch groeit en blijft dat de komende jaren doen. Daarom zetten we in op het bouwen van voldoende woningen met kwaliteit, ook voor kwetsbare groepen. Ons bouwtempo ligt hoog en dat willen we graag zo houden. Dit doen we vooral binnen bestaand bebouwd gebied, door inbreiding en verdichting. Zo beschermen we ons aantrekkelijke landschap. Veel nieuwe woningen realiseren binnen bestaand bebouwd gebied leidt op verschillende locaties tot het maken

P.M.

Data visualisatie volgt.

van keuzes, zoals bouwen in hogere dichtheden, en de opgave om de leefbaarheid in bestaande buurten te bewaken. De betaalbaarheid van (koop- en huur) woningen staat onder druk door de schaarse ruimte en grote vraag naar woningen. Oplossingen zijn niet eenvoudig en vragen om gezamenlijke inzet van alle overheden, partners en de markt. Waar mogelijk draagt 's-Hertogenbosch bij om de betaalbaarheid te bevorderen. We vernieuwen bestaande wijken om kwaliteit toe te voegen, de diversiteit van het woningaanbod te vergroten en de wijk een impuls te geven. Participatie van bewoners en andere stakeholders is het uitgangspunt bij iedere ontwikkeling.

Een Bossche variant van de 15-minuten stad en kernen

Nabijheid van voorzieningen is een groot goed. Dit maakt het prettig wonen, werken en recreëren en zorgt ervoor dat we elkaar kunnen ontmoeten. Daarom zetten we in op een Bossche variant van de 15-minuten stad en kernen. Dit betekent dat in alle wijken en dorpen de belangrijke maatschappelijke voorzieningen zoals scholen, winkels, buurthuizen, speeltuinen, openbaar groen, huisarts en apotheken binnen 15 minuten lopen of 5 minuten fietsen te bereiken zijn. We richten de leefomgeving beter in voor langzaam verkeer. In de wijken staan we steeds meer functiemix toe, waarmee we de ondernemersgeest en levendigheid in de wijken bevorderen.

Slim, duurzaam en veilig bereikbaar

Actieve vormen van verkeer, zoals lopen en fietsen, zijn goed voor onze gezondheid en bevorderen interactie. Daarom geven we ruimte aan wandelaars en

fietsers, bijvoorbeeld door meer ruimte te maken voor fietsparkeren en door het inrichten van aantrekkelijke (snel)fiets- en wandelroutes. Daarbij richten we de infrastructuur zo in dat de kans op ongevallen zo klein mogelijk is. Wandelen en fietsen wordt een logischer keuze, waarbij een goede, prettige en veilige fysieke leefomgeving uitdaagt tot het maken van gezonde keuzes. We zorgen bij de inpassing van grootschalige infrastructuur dat dit een prettig onderdeel van het stedelijke systeem is. We constateren daarbij dat de mobiliteit in onze binnenstad wezenlijk anders is dan in de dorpen en in het buitengebied. Beide vragen om oplossingen die passen bij de dynamiek van de plek. Duurzaam bereikbaar betekent ook dat we actief inzetten op zero-emissie bussen en -bevoorrading van de binnenstad, zonder uitstoot en met minimale geluidsoverlast. Hier ligt een sterke link met het slimmer maken van mobiliteit: op basis van data kunnen bevoorradingstromen geoptimaliseerd worden. Op het gebied van slimme mobiliteit richten we daarnaast de omgeving zo in dat deze in staat is (zelfrijdende) voertuigen te geleiden en faciliteren we mobility as a service diensten, waarmee de reiziger maximale keuze heeft om zo efficiënt, duurzaam en comfortabel mogelijk van A naar B te komen.

Een groene en klimaatbestendige gemeente

We richten onze omgeving klimaatadaptief in door de bodem en het watersysteem als basis te nemen voor de inrichting. Dit zijn de basisbeginselen van hoe eens 's-Hertogenbosch is uitgegroeid tot de Moerasdraak en hoe nu weer de omgang met water centraal moet komen te staan. Op deze manier houden we water vast

om droogte tegen te gaan en hebben we voldoende ruimte voor water in tijden van extreme neerslag. In het stedelijke gebied betekent dit dat we extra vergroenen en nadenken over hoe water en groen hitte-effecten kunnen beperken. Dit geldt niet alleen voor de openbare ruimte maar ook voor de gebouwen. We werken aan natuurinclusieve gebouwen, met groene daken en waterbergende en gevels en voorzieningen voor vogels en vleermuizen. Bij de toekomstige inrichting van het buitengebied moeten water en bodem leidende principes zijn om te bepalen waar welke functie komt.

Ook zetten we in op toegankelijke, soortenrijk stadsnatuur nabij onze bewoners en op het versterken van de relatie van het stedelijk gebied met buitengebied. Dit doen we door ecologische en recreatieve verbindingen langs de grote landschappelijke structuren zoals de waterlijnen en de linies te structureren en de barrièrewerking van het spoor en de snelweg te doorbreken. Ecologisch ontwerpen, inrichten en beheren is daarbij cruciaal om de biodiversiteit te behouden en te versterken. Zo dragen groen en biodiversiteit bij aan een aantrekkelijke en afwisselende woon- en werkomgeving, die uitnodigt om te bewegen en een plek biedt om elkaar te ontmoeten.

's-Hertogenbosch energieneutraal

We willen in 2050 klimaatneutraal zijn. Om dat te realiseren zetten we samen met inwoners, maatschappelijke organisaties en bedrijven in op verschillende maatregelen. We dragen bij aan de landelijke ambitie voor de bebouwde omgeving om de uitstoot van CO2 te verminderen en aardgas te besparen. Voor de hele gemeente geldt dat de woningvoorraad nog moet

worden verduurzaamd. Daarover maken we onder andere afspraken met woningbouwcorporaties. Boven en onder de grond werken we aan het aanpassen en toevoegen van infrastructuur, inclusief (warmte)netten en opslag, voor duurzame warmte en elektra. Zo kan de toenemende vraag naar en opwekking van energie worden opgevangen. Voor het opwekken van energie kijken we binnen de gebouwde omgeving naar multifunctioneel ruimtegebruik voor zowel bestaande als nieuwbouw. Onder andere door zonne-energie op te wekken op daken, parkeerterreinen en water. In het buitengebied kijken we hoe grootschalige zonne-energie opwekking en windmolens in het landschap ingepast kunnen worden. Samen met bedrijven, organisaties en bewoners gaan we aan de slag om een duurzame gemeente te bouwen. Daarbij komen naast energiebesparing en duurzame energie ook thema's als vervoer, inkopen, groen, water en een gezonde leefstijl in beeld. Ook moeten we accepteren dat het stadsbeeld en het landschap veranderen als we inzetten op duurzame energie. Niet iedereen is een staat om de noodzakelijke investeringen in de energietransitie te doen en de energierekening te (blijven) betalen, met name lagere inkomensgroepen in specifieke buurten. Om een vuist te maken tegen energiearmoede moeten we deze inwoners passende ondersteuning bieden en helpen (duurzame) keuzes te maken die over een tijd werken.

Toonaangevend in data

In 's-Hertogenbosch kiezen we voor innovatie en Bossche specialiteiten. Eén van die Bossche specialiteiten is de data-economie. We zetten in op de ontwikkeling van het Bossche data-ecosysteem op de Herven, het

Pettelaarpark en met name in het Innovatie Kwartier. Dit gebied ligt in de Brede Binnenstad en moet het kloppend hart van de lokale data-economie gaan worden door de combinatie van werken, leren, wonen en ontmoeten. Samen met ondernemers en partners uit het onderwijs investeren we in toonaangevende labs en innovatieve broedplaatsen. Hierdoor ontstaat een inspirerend en innovatief interactiemilieu. Hierbij hoort een veilige digitale infrastructuur die tot de beste van het land hoort (BrabantRing). We versterken het data-ecosysteem in onze gemeente samen met de mbo- (KW1C, Yuverta), hbo- (HAS, Avans, Fontys) en universitaire (JADS) opleidingen in onze gemeente. Dat doen we door samen met deze kennisinstellingen te werken aan de uitbreiding van het aantal studenten en onderzoeksgebieden, en samenwerkingen met het bedrijfsleven te stimuleren. Ook willen we studenten steeds meer in verbinding brengen met 's-Hertogenbosch en haar maatschappelijke vraagstukken, door middel van opdrachten om hiermee aan de slag te gaan.

Ruimte om te ondernemen

De Bossche economie staat er goed voor en groeit. Daarom willen we ruimte bieden aan ondernemers in onze gemeente om te kunnen blijven ondernemen. Dit doen we primair door te zoeken naar oplossingen voor de ruimtevraag van ondernemers binnen bestaand bebouwd gebied. De Bossche Spoorzone wordt meer en meer een bovenregionale toplocatie voor kantoorachtige werkgelegenheid. De ruimte voor 'reguliere bedrijvigheid' schuift enigszins naar de randen van het stedelijk gebied. Daarom zoeken we enkele uitleglocaties voor werkgelegenheid, om uitplaatsing uit het centraal

stedelijk gebied mogelijk te maken. We kijken naar mogelijkheden om nieuwe werklocaties toe te voegen en de bestaande werklocaties efficiënter in te richten en zo mogelijk multifunctioneel te benutten. We willen de ruimte op werklocaties zo inrichten dat de lasten voor bewoners, zoals drukte en (lucht)vervuiling, zoveel als mogelijk worden beperkt. Het toevoegen van andere functies dan werken moet aan de andere kant ondernemers niet in de weg gaan zitten. Het is dan ook zoeken naar de ideale balans. Via nieuwe kantoorontwikkeling willen we het Innovatie Kwartier en in breder perspectief de Spoorzone doorontwikkelen als stedelijk economisch centrum.

Onze inzet als cultuurhoofdstad van het zuiden

De horeca- en cultuursectoren zijn in de gemeente 's-Hertogenbosch de ruggengraat van de gastvrijheidssector. Onze aandacht gaat uit naar het blijvend versterken van de betrokkenheid van inwoners bij cultuur; als deelnemer, als onderdeel van sociale ontmoetingen en ook als vrijwilliger. We betrekken kinderen van jongs af aan bij de volle breedte van de Bossche cultuur (bijvoorbeeld het Bossche Carnaval), om de kracht van 's-Hertogenbosch ook voor de toekomst te behouden.

Opgaven waaraan we blijven werken zijn verbreding van het cultuuraanbod en het trekken van cultuurmakers naar de stad. In combinatie met het bieden van benodigde voorzieningen voor de sector en cultuurmakers, versterken we ons culturele ecosysteem. Daarnaast willen we ons cultuurhistorisch kapitaal nog nadrukkelijker gebruiken, waarbij de niet slopen maar

herontwikkelen en extra gebiedskwaliteit toevoegen. Zo gebruiken we wat historisch is gegroeid om het nieuwe te versterken.

Naast bestaande doelgroepen willen we nieuwe en meer diverse doelgroepen aanspreken en aantrekken. Het aanbod van evenementen moet voor ieder wat wils zijn. We werken aan het aantrekken van meer bezoekers voor dag- en verblijfsrecreatie. Kwaliteit, vernieuwing en diversiteit staan bij de ontwikkeling van de gastvrijheidssector voorop. Er liggen nog mogelijkheden voor nieuwe horecaconcepten in het buitengebied en bij parken en plassen. In het buitengebied kan dit de leefbaarheid ten goede komen.

3.2 Koers Brede Binnenstad ‘motor van de koploper’

De Bossche binnenstad is volop in ontwikkeling. Het is een stedelijk gebied waar de Spoorzone en de historische binnenstad versmelten tot één ontmoetings- en innovatiemilieu waar het oudste en het nieuwste samen gevierd worden. Een bruisend stedelijk gebied met historie dat we verrijken met ontmoeting, cultuur, groen, water, banen en woningen.

We zetten in de binnenstad in op verdichting binnen het stedelijk weefsel om de grote vraag naar woningen te accommoderen. We realiseren (hoog-)stedelijke woonmilieus met hoge dichtheden en compacte woonvormen en een mix van functies en voorzieningen; met voldoende groen en water en passend bij de schaal van 's-Hertogenbosch. Voor voldoende groen en water

kijken we naar slim meervoudig ruimtegebruik, zoals waterbergende groene daken, groene gevels, ondergrond waterbergen en daktuinen. Er wordt gekozen voor slimme mobiliteitsoplossingen, zoals passende deelconcepten en parkeernormen. De verdichting is geconcentreerd rond de vervoersknooppunten in de Spoorzone en bij Station Oost. Het zijn bruisende spannende woonmilieus die een brede aantrekkingskracht hebben, bijvoorbeeld op jongeren, starters, studenten, (young) professionals (in de ICT/datasector) en creatievelingen. In de (historische) binnenstad zien we mogelijkheden voor kleinschalige inbreiding, passend bij het karakter van de levendige stad met een mix van functies. Bij het inzetten op (hoog-)stedelijke woonmilieus en bij het verdichten van bestaande woonmilieus waken we over de kwaliteit en betaalbaarheid van woningen.

Onze toppositie in de rangorde van best presterende economische binnensteden in Nederland willen we vasthouden. De Brede Binnenstad is een belangrijke vestigingslocatie voor data- en ICT-bedrijvigheid en moet in de toekomst verder uitgroeien tot een internationaal innovatiemilieu. ICT en data-toepassingen hebben (potentiële) waarde voor de publieke ruimte en voor de brede maatschappij. Daarom versterken we het Bossche ecosysteem voor innovatie door het realiseren van een Innovatie Kwartier met daarin ruimte voor bedrijfsleven, onderwijs en experimenten. Een sterke netwerkorganisatie verbindt deze partijen. Een sleutelpositie is weggelegd voor het gebied in de noordelijke Spoorzone, rond de terreinen van Grasso, Grenco en EKP-Zuid.

We zien mogelijkheden voor een verdere gezamenlijke doorontwikkeling door het spoor te volgen. Het huidige spooreplacement is een brede monofunctionele strook middenin de binnenstad, waarlangs jonger en industrieel erfgoed is te vinden. We willen het gebied meer inrichten als ontmoetingsplek, waar je ook komt als je niet de trein pakt en waar de openbare ruimte zo is ingericht dat je elkaar onverwacht tegen te lijf loopt. Aantrekkelijke en vernieuwende woon- en werkmilieus in deze Spoorzone, inclusief het Innovatie Kwartier, zijn gewilde plekken voor bewoners en bezoekers. Zo draagt de Spoorzone bij aan een hoogstedelijke mix van wonen, werken, ontspannen, verplaatsen en studeren.

De binnenstad is ook de plek waar het water samenkomt en de plek die het natuurlandschap van de Bossche Broek en de Ertveldplas met elkaar verbindt. Langs de lijnen van de Dommel, de Dieze en de Aa ligt ruimte die nog geen rol van betekenis speelt in de Brede Binnenstad. We willen de potentie van deze ruimte benutten door het bestaande watersysteem te transformeren en te gebruiken als groenblauwe verbinding voor mens, plant en dier.

In onze gastvrije binnenstad staan kwaliteit, vernieuwing en diversiteit van het vrijetijdaanbod voorop. We bieden ruimte aan vernieuwende retail- en horecaconcepten passend bij de historische binnenstad en willen de verschillende sfeergebieden met elkaar verbinden. We faciliteren tijdelijke initiatieven en leiden deze richting permanente (gebieds)ontwikkeling. We willen meer bezoekers naar de binnenstad trekken en combinatiebezoeken en overnachtingen bevorderen. Ook

willen we het internationaal niveau van de belangrijke culturele festivals op het gebied van theater en muziek versterken en de positie van het Design Museum Den Bosch en het Noord-Brabants Museum verstevigen en uitbouwen. Met het uitbouwen van de permanente zichtbaarheid van Jeroen Bosch, bijvoorbeeld door de komst van het Huis van Bosch en het Jeroen Bosch Kwartier en het maken van een entree naar het Van Gogh Nationaal Park, zetten we de kracht van de oude meesters in om nog meer mensen te laten genieten van het moois dat 's-Hertogenbosch te bieden heeft. Zo werken we samen aan een aanbod waarmee we toonaangevend zijn in Nederland en een visitekaartje in Europa.

3.3 Koers leefbare wijken binnen en buiten de ring

In de wijken is het goed wonen, werken en verblijven. Dat is en blijft niet vanzelf zo en vraagt blijvend om aandacht. We faciliteren daarom de plekken waar we het leven vieren en elkaar ontmoeten en leren kennen. Dat is noodzakelijk, want het sociaal netwerk in de wijk is een belangrijk vangnet voor onder meer hulpbehoevende buurtbewoners. We zetten in op het vergroten van de zelf- en samenredzaamheid van mensen. Onder andere als het gaat om nieuwe combinaties van wonen met zorg voor kwetsbare inwoners.

We streven naar gemengde, gezonde en veilige wijken met een goed voorzieningenniveau. In alle wijken willen we de gezondheid verbeteren. Dat vraagt voor verschillende wijken verschillende aanpakken. Het

verkleinen van de gezondheidskloof krijgt specifieke aandacht in vier focusbuurten, namelijk Boschveld, De Hambaken, Gestelse Buurt en Aawijk-Noord en later in de overige buurten. De Meerendonk wordt multifunctioneel ontwikkeld, met een voor 's-Hertogenbosch kenmerkende stadsrand aan de A2. Het gebied rondom Station Oost wordt een gezonde leefomgeving met veel sportmogelijkheden en groene verbindingen via de Heinis en langs het spoor naar het buitengebied.

Woningen bouwen we vooral binnen de wijken, waarbij we ruimte in de wijken benutten voor nieuwbouwinitiatieven en inzetten op kansrijke transformatie van de bestaande woningvoorraad. Voor het toevoegen van woningen kijken we ook naar mogelijkheden bij de wijkwinkelcentra. We willen werken aan de juiste mix van woningtypen met voldoende en betaalbare woningen en een breed aanbod van allerlei woon-zorg vormen voor iedereen die dat nodig heeft.

De verdichting van de wijken mag niet ten koste gaan van het groen en daarmee de leefbaarheid aantasten. Daarom willen we het percentage verharding in de wijken verminderen. Dus minder wegen, minder tegels en meer groenvoorziening. We streven naar een minder autoverkeer in de wijken, bieden meer ruimte aan langzaam verkeer en faciliteren deelmobiliteit en laadinfrastructuur voor elektrische voertuigen. Een leefbare wijk is ook een wijk met goede voorzieningen op het gebied van winkelen, welzijn en zorg.

We zijn zuinig op het bestaande groen. Waar het kan voegen we nieuwe elementen toe, verbinden groenstructuren en zetten in op vergroening van hoog-ver-

steende gebieden. We gaan de landschapsparken van de Groene Delta verbinden met het fijnmazige netwerk van natuur in de wijken. Zo brengen we de stadsnaatuur dichterbij de mensen. Het groen en het water stimuleren om te bewegen, je kunt er elkaar ontmoeten en je kunt er goed ontspannen. Door groen en water verbinden, vormen zij samen een 'binnenstedelijke parkketting'.

In het duurzaamheidsakkoord met de woningbouwcorporaties is vastgelegd dat in 2050 alle woonwijken in onze gemeente volledig duurzaam zijn; CO²- en energieneutraal, circulair en klimaatbestendig. Nieuwe woningen worden met name toegevoegd in groenstedelijke woonmilieus, voor verschillende doelgroepen. Er wordt verder gebouwd in de Groote Wielen en de Noordoosthoek. De Groote Wielen en Haverleij zijn voorbeelden van nieuwe wijken waarin meer aandacht is voor duurzaamheid en nieuwe vormen van collectief groen. Nieuwe woonwijken en woningen worden bij voorkeur energieneutraal of energieleverend opgeleverd. Daarnaast wordt ingezet op de opwek van duurzame energie op en rond grootschalige infrastructuur, zoals de A59, A2 en de spoorlijnen.

3.4 Koers buitengebied en de dorpen

Het buitengebied kent een rijkdom en variëteit aan landschappen. Van klei rond de Maas, via veen naar de zandgronden van de Hoge Heide. Daartussen ligt een landschap van dekzandruggen, rivieren, weteningen en polders met als hoogtepunt het beschermd stadsgezicht 'de Bossche Broek' en natuurgebied

AVONTUURLIJK DIEZEPARK

STADSTUIN HET BOSSCHE VELD

PRECISIE PRODUCTIEPOLDER

Moerputten. Deze kwaliteiten koesteren en beschermen we. We zetten in op het verder versterken van de diversiteit van ons buitengebied en onderscheidenheid in landschappen. PM Natuurherstel i.r.t. stikstof: wat is de inzet van 's-Hertogenbosch?

De wisselwerking tussen de reuring van de stad en de rust van het buitengebied zijn een kwaliteit voor de hele gemeente. We zetten in op het verbeteren van de wisselwerking door meer landschappelijk en recreatieve verbindingen tussen de stad en het buitengebied maken. Langs deze verbindingen leggen we fiets- en wandelinfrastructuur aan en werken we aan interessante nieuwe recreatieve bestemmingen. Ook het behouden of versterken van de OV-verbindingen tussen bebouwd en buitengebied en nieuwe (deel)mobiliteitsconcepten hebben daarbij onze aandacht. Met meer aanbod, meer voorzieningen en meer bestemmingen vergroten we de recreatieve opties.

Het buitengebied moet naast ruimte voor natuur ook ruimte voor transitie bieden, met name op het gebied van energie, klimaat en in de landbouw. Dit vraagt om keuzes, waarbij het evenwicht tussen natuur, water en bodem, wonen, economie, historisch landschap en energie bewaakt wordt en zorgvuldig met schaarse ruimte wordt omgegaan. Het opwekken van duurzame energie is een integrale opgave waarbij de mogelijkheden die de omgeving en het landschap bieden moeten werken verkend om de opgave goed in te passen. Zo kan kunnen meerdere doelen tegelijk opgepakt worden en kunnen of landschappen zelfs transformeren tot nieuwe waardevolle gebieden. Windturbines en zonnevelden staan we toe op locaties die voldoen aan

de Visie energielandschap, waarbij rekening wordt gehouden met de impact op zowel de fysieke leefomgeving als op de bewoners en dieren. We pakken de landbouwtransitie op om een duurzame en kringlooplandbouw te krijgen waarbij innovatie en Bossche specialiteiten passend bij de landschappelijke onderlegger van het gebied voorop staan.

Historisch gezien is het buitengebied altijd belangrijk geweest voor de voedselvoorziening van de dorpen en de stad. Door schaalvergroting en massaproductie is deze relatie doorgesneden. Lokaal voedsel, zoals bij landwinkels, brengt consument en producent dicht bij elkaar. Voortbouwen op specialiteiten van Bossche bodem, met initiatieven zoals herenboeren en voedselbossen, kan veel waarde toevoegen aan beleving en economische betekenis van het buitengebied, denk hierbij aan de stadsmoestuin, voedselbos en dergelijke.

Bij de toekomstige inrichting van het buitengebied moeten water en bodem leidende principes zijn om te bepalen waar welke functie komt. De inrichting moet ten goede komen aan het vasthouden van waardevol regenwater om periodes van droogte te overbruggen en om overlast van piekafvoeren te beperken. Bouwen in lage gebieden is daarbij niet overal verstandig. Er zijn keuzes nodig die in samenhang met ontwikkelingen buiten onze gemeente moeten worden gemaakt.

De eigen identiteit van de dorpen en hun buitengebied draagt bij aan de aantrekkingskracht van de gemeente. De dorpen zijn nog echte dorpen met een sterke relatie met het buitengebied. Kenmerkend is de soci-

ale kwaliteit, met sterke netwerken en vitale gemeenschappen (fijnmazig, zelfbewust, ondernemend, innovatief). Net als in de wijken binnen en buiten de ring zijn belangrijke elementen het elkaar kennen, het voor elkaar zorgen en het rijke verenigingsleven. We blijven inzetten op vitale dorpen, waarin voorzieningen nabij zijn en de dorpscentra als huiskamer functioneren en ontmoetingen tot stand brengen en in stand houden. Zo versterkt Molen de Zwaan in Vinkel de identiteit en het verenigingsleven en is het centrum van Rosmalen een hooggewaardeerde en fijne ontmoetingsplek met een echt dorps karakter. Dergelijke plekken zijn van groot belang voor vitale dorpen met voldoende voorzieningen en ontmoetingsruimte.

Voor de woningbouwopgave zetten we in op het (op gepaste schaal) toevoegen van nieuwe woningen waarbij initiatieven die een passend aanbod bieden voor de ouderen of juist starters uit de dorpen de voorkeur hebben. Meer geschikte woningen voor ouderen bevordert de doorstroming en maakt aanbod vrij voor gezinnen. De aantrekkingskracht van onze dorpse woonmilieus is groot, omdat er een basisniveau aan voorzieningen is en de dorpen goed bereikbaar zijn. Het toevoegen van woningen, met name in het hart van het dorp, helpt bij het behoud van het voorzieningenniveau en het versterken van ontmoetingen. In het buitengebied is het mogelijk om kleinschalige en collectieve nieuwe woonconcepten toe te voegen, bijvoorbeeld in De Bunders. Die concepten moeten toegevoegde waarde hebben, waarbij ze een relatie leggen met de opgaven in het buitengebied rond landschapsversterking, het vergroten van de doorwaardbaarheid, toevoegen van nieuwe natuur en/of de transitie in de landbouw.

3.5 's-Hertogenbosch in verbinding

Onze initiatieven en opgaven stoppen niet bij de gemeentegrens. In dit onderdeel beschrijven we onze rol en verbinding met de regio, 's-Hertogenbosch als stad van nationaal belang en onze Europese positie.

's-Hertogenbosch spil in de regio

's-Hertogenbosch heeft een prominente rol in het netwerk van Brabantse steden. Voor de ons omliggende gemeenten en de regio Noordoost-Brabant heeft de stad economisch en cultureel een centrumfunctie. 's-Hertogenbosch moet zich, voor wat betreft de sociaal-maatschappelijke infrastructuur, als centrumgemeente richten op een verzorgingsgebied van zo'n 500.000 inwoners. Andersom zijn de omliggende gebieden voor 's-Hertogenbosch van groot belang voor bijvoorbeeld recreatie, rust, werkgelegenheid waarvoor meer ruimte nodig is en landbouw. Het plaatsen van nieuwe werkgevers stemmen we regionaal af. Het nieuwe bedrijventerrein Heesch-West, dat deels in onze gemeente ligt, speelt hierin een majeure rol.

We werken nauw samen met onze regiopartners en blijven dat doen. Dat doen we met de regionale energiestrategie (RES), in de verstedelijkingsstrategie voor de stedelijke regio 's-Hertogenbosch en op het gebied van sociale en medische zorg, arbeidsmarkt, water(veiligheid) en agrifood. Met Brabantstad, de samenwerking tussen de 5 grote steden in Noord-Brabant en onze provincie, werken we aan de ambitie om tot de top 5 van kennis- en innovatieregio's in Europa te behoren. En met de Regio Noordoost-Brabant werken we samen met onze regio-gemeenten en waterschappen aan de economische en maatschappelijke opgaven voor de regio.

's-Hertogenbosch van nationaal belang

's-Hertogenbosch is een gemeente van nationaal belang, met een centrale rol in de regio en functie als bestuur- en cultuurstad. Dat moeten we blijven en willen we waar mogelijk versterken. Samen bouwen we aan een prominente rol voor 's-Hertogenbosch binnen de BV Nederland. Daarin zijn we een toonaangevende stad op het gebied van data innovatie en gastvrijheid en dé cultuurstad voor het zuiden van het land. We trekken ondersteunende MKB-instellingen aan en bouwen aan een Innovatie Kwartier om ons MKB en ons data-ecosysteem te versterken en meer onderscheidend te maken. Onze economische prestaties horen bij de top van Nederland. Met de Rijksoverheid werken we waar nodig samen om dit te bereiken, bijvoorbeeld op gebied van mobiliteit. En uiteraard zijn in de in dit document opgenomen ambities in lijn met de prioriteiten van de Nationale Omgevingsvisie: ruimte voor klimaatadaptatie en energietransitie, duurzaam groeipotentieel en circulaire economie, sterke en gezond steden en regio's, mobiliteit en bereikbaarheid (Spoorzone, MIRT) en toekomstbestendig landelijk gebied.

's-Hertogenbosch een visitekaartje in Europa

We willen voor Nederland een toonaangevende stad zijn die zich kan meten op Europees niveau, als één van de Nederlandse visitekaartjes die laten zien hoe divers en verrassend ons land is. We presenteren ons als Europese cultuurstad, zijn de leefbaarste gemeente van Europa en willen dat blijven. Waar relevant en mogelijk werken we samen met Europese partijen aan projecten.

